

hükümleri doğru olarak anlamaya yönelik çabalar sürdürülmüştür. Hz. Ömer'in müteşâbih âyetlerle ilgilenen birine bunu yasaklaması, hadis rivayeti mevzuunda ashâbı titiz davranmaya davet etmesi, kazâ ve kader konusunu yanlış yorumlayan Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ı uyarması ve kadere imanın kişiyi cebir altında bırakmadığını söylemesi (Müslim, "Selâm", 98) onun usûlü'd-dînle ilgili bazı tavırlarını gösterir.

Sûratle gerçekleştirilen fetihler sebebiyle genişlemiş bulunan İslâm coğrafyasında çeşitli din ve felsefe kültürleriyle karşılaşmış, ayrıca siyasî görüş ayrılıkları da belirgin biçimde su yüzüne çıkmıştır. Hz. Osman'ın şehid edilmesinin ardından Hz. Ali döneminde Cemal ve Siffin vak'aları meydana gelmiş, bu olaylara bağlı olarak savaşlarda birbirini öldüren müslümanların dinî durumu tartışma konusu halini almış, neticede büyük günah, iman-küfür sınırı, kader ve insanın ihtiyarî fiilleri gibi itikadî meseleler öne çıkmış ve ayrılıkçı Hâricîler fırkası doğmuş, ona muhalif siyasî bir fırka niteliğiyle Şîa teşekkül etmeye başlamış, yine Hz. Ali döneminin sonlarına doğru İbn Sebe aracılığıyla Gâliyye'nin tohumları atılmıştır. Bizzat Hz. Ali, kadere imanla kulları fiilleri arasındaki irtibata ilişkin sorulara muhatap olmuş, ayrıca büyük günah işleyeninin dinî statüsü ve Allah'ın sıfatları hakkında ortaya çıkan bazı yanlış görüşleri eleştirmeye mecbur kalmıştır (Ebû Hanîfe, s. 69; Kâdî Abdülcebbar, s. 142-143, 146, 150-151). Hulefâ-yi Râşidîn döneminde belirginleşen siyasî ve içtimâî gelişmelerle fikrî hareketler II. (VIII.) yüzyılın başlarından itibaren itikadî mezheplerin kurulmasına, ayrıca önce siyasî birer akım niteliğinde oluşan Hâricîlik ve Şîilîğin ilmî muhtevası da bulunan birer mezhep haline gelmesine zemin hazırlamıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Müsned, I, 154, 174, 178; IV, 126, 127, 273; V, 50, 220-221; Dârimî, "Muḳaddîme", 16; Buḥârî, "Menâkıb", 25, "Meḡâzî", 70, 71, "Ta'bir", 38, "Zekât", 1, "Fezâ'ilü'l-Ḳur'ân", 3; Müslim, "Muḳaddîme", 5, "Rü'yâ", 21, "Selâm", 98; İbn Mâce, "Muḳaddîme", 6; Ebû Dâvûd, "Sünnet", 5, 7, 8; Tirmizî, "İlim", 16, "Fiten", 48; Ebû Hanîfe, *er-Risâle* (nşr. M. Zâhid Kevesî, trc. Mustafa Öz, *İmâm-ı Azam'ın Beş Eseri* içinde), İstanbul 1981, s. 69; Ebû Yûsuf, *el-Ḥarâc* (Abdülazîz b. Muhammed er-Rahbî, *Fihhü'l-mülûk*, nşr. A. Ubeyd el-Kubeysî içinde), Bağdad 1973-75, I, 189-194, 208-213, 307-312, 330-335; II, 189-203, ayrıca bk. İndeks; Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 25 vd.; İbn Hişâm, *es-Sire*?, II, 649-666; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 19-40, 53-84, 169-213, 265-376, ayrıca bk. İndeks; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif* (Ukkâşe), s. 167-218, ayrıca bk. İndeks;

Belâzürî, *Fütûh* (Fayda), s. 13-16, 28-36, 40-46, 118-167, 344-357, 654-696, ayrıca bk. İndeks; a.mlf., *Ensâb*, I, 540-592; Taberî, *Târîh* (de Goje), I, 1794-3476; II, 1-16; Kâdî Abdülcebbar, *Fazlül-'i-tizâl ve ṭabakâtü'l-Mu'tezile* (nşr. Fuâd Seyyid), Tunus 1393/1974, s. 141-143, 146-147, 150-151, 163, 171, 214; Beyhakî, *Menâkıbü's-Şâfi'i* (nşr. Seyyid Ahmed Sakr), Kahire 1391/1971, I, 448; İbn Abdülber, *Câmî'ü beyânî'l-İlm* (nşr. Abdurrahman M. Osman), Kahire 1388/1968, I, 77; Hatîb el-Bağdâdî, *Taḳyîdül-'ilm* (nşr. Yûsuf el-Uş), Dimaşk 1949, s. 49; Râğib el-İsfahânî, *el-'İtikâdât*, Beyrut 1988, s. 267; Şehrîstânî, *el-Milel* (Kilânî), I, 23-26; İbnü'l-Cevzî, *Şifâtü's-şafve*, II, 113; Muhibbüddin et-Taberî, *er-Riyâzü'n-nâdire fi menâkıbi'l-'aşere*, Beyrut 1405/1984, I, 17 vd.; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*?, V, 130-131; a.mlf., *et-Tefsîr ve'l-mufessîrîn*, Kahire 1381/1961, I, 57-127; a.mlf., *Tezki-retü'l-huffâz*, I, 2-6, 10; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 375 vd.; VI, 301-354; VII, 2-362; IX, 200; Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 233-243, 251; Süyûtî, *el-İtkân* (Ebû'l-Fazl), IV, 204; Şevkânî, *Derri's-seḡâbe*, s. 606, ayrıca bk. tür.yer.; I. Goldziher, *Mezâhibü'l-tefsîri'l-İslâmî* (trc. Abdülhalîm en-Neccâr), Kahire 1374/1955, s. 73-75; M. Accâc el-Hatîb, *es-Sünne ḳable't-tedvîn*, Dimaşk 1383/1963, s. 92-125; M. Yûsuf Mûsâ, *Târîhu'l-fihhî'l-İslâmî*, Kahire 1964, I, 25-120; Mübarekfürî, *Tuhfetü'l-aḥvezi* (nşr. Abdurrahman M. Osman), Kahire 1387/1967, VII, 438-441; Süleyman M. et-Temmâvî, "Ömer b. el-Ḥaṭṭâb ve usûlü's-siyâse ve'l-idâretü'l-ḥadîs", Kahire 1969; Nüreddin İtr, *Menhecü'n-naḳd fi 'ulûmi'l-ḥadîs*, Dimaşk 1401/1981, s. 52-54; Ahmed İslâm el-Kâtîb, "Aḳidetü'l-tevhîd", Beyrut 1983, s. 75; Muhammed Ebû Zehv, *el-Ḥadîs ve'l-muḥaddîsîn*, Beyrut 1404/1984, s. 63-79; E. Robbath, *La conquête arabe sous les quatre premiers califes: 11/632-40/661*, I-II, Beyrut 1985; Mustafa Payda, "Hz. Ömer'in Divân Teşkilâtı", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul 1986, II, 107 vd.; a.mlf., *Hz. Ömer Zamanında Gayrî Müslimler*, İstanbul 1989, s. 7 vd.; a.mlf., *Allah'ın Kılıcı Halid bin Velid*, İstanbul 1990, s. 241 vd.; a.mlf., "Hz. Ömer ve Ticaret Malları Vergisi veya Uşûr", *AÜİFD*, XXV (1981), s. 169-178; XXVI (1983), s. 327-334; a.mlf., "Ebû Bekir", *DİA*, X, 101-108; Mevdûdî, *Hilâfet ve Saltanat* (trc. Ali Genceli), İstanbul, ts.; Hayreddin Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, İstanbul 1989, s. 109-161; a.mlf., "Fıkıh", *DİA*, XIII, 4-6; Mennâ el-Kattân, *Târîhu't-teşrî'i'l-İslâmî*, Kahire 1409/1989, s. 183-254; Abdülhay el-Kettânî, *et-Te'râtîbü'l-idâriyye* (Özel), III, 92; Gâlib Abdülkâfi el-Kureşî, *Evveliyâtü'l-Fâruḳ fi'l-idâre ve'l-każâ*, I-II, Beyrut 1410/1990; İbrâhîm Beydûn, *Mîn devleti 'Ömer ilâ devleti 'Abdülmelik*, Beyrut 1411/1991, s. 13-142; Muhammed Hamîdullah, *Kur'an-ı Kerîm Tarihi* (trc. Salih Tuğ), İstanbul 1993, s. 45-49; Hamed M. es-Samed, *Nizâmü'l-ḥükûm fi 'ahdi'l-hulefâ'i'r-râşidîn*, Beyrut 1414/1994; M. Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul 1996, s. 50-53; Mehmet Hatiboğlu, "Hilâfetin Kureyşliliği", *AÜİFD*, XXIII (1978), s. 121-213; Sabri Hizmetli, "Tarihî Rivâyetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi", a.e., XXVII (1985), s. 149-176; Michael Cook, "Writing of Tradition", *Arabica*, XLV/4, Leiden 1997, s. 498-507; Ethem Ruhi Fiğlalı, "Ali", *DİA*, II, 371-374; M. Yaşar Kandemir, "Hadis", a.e., XV, 31.

MUSTAFA FAYDA

el-HULELÜ'L-MEVŞİYYE

(الحلل المشيئة)

Mağrib tarihine dair bir eser.

Tam adı *el-Hulelü'l-mevşîyye fi zikri'l-aḥbârî'l-Merrâküşîyye* olan eser, üzerinde müellif adı bulunmadığı için ya anonim sayılmış ya da çeşitli kişilere nisbet edilmiştir. Kitaptaki ifadelerden yazımının, Gırnata'da (Granada) hüküm süren Nasrîler'den V. Muhammed Ganî-Bil-lâh'ın ikinci saltanat döneminde (1362-1391) 12 Rebülevvel 783'te (6 Haziran 1381) tamamlandığı öğrenilmektedir. İbnü'l-Muvakkil el-Merrâküşî ve Abbas b. İbrâhîm el-Merrâküşî gibi Mağribli muahhar tarihçilere göre eserin müellifi, V. Muhammed döneminde yaşayan Malakalı Muhammed b. Ebû'l-Meâlî b. Semmâk'tir. Kitabın ilk neşrini gerçekleştiren Beşîr el-Furâtî, eserin Gırnatalı edip ve devlet adamı Lisânüddin İbnü'l-Hatîb'e ait olduğunu ileri sürmüştü de İbnü'l-Hatîb telif tarihinden yedi yıl önce 776'da (1374) vefat etmiştir. Müellifin İbnü's-Semmâk olması kuvvetle muhtemeldir.

Eser, isminden anlaşıldığına göre Merakeş'i (Fas) anlatan bir şehir tarihi ise de Murâbitlar ve özellikle Muvahhidler'e ayrılan kısmı Merakeş'e ayrıldandan daha fazladır. Mülûkû't-tavâife ve Merfînîler'e dair bilgilerin de yer aldığı eserde Merakeş'in topografyası ve nüfus yapısı hakkında önemli açıklamalar bulunmaktadır. Akıcı bir üslûpla yazılan eserdeki olayların bir kısmı müellifin yaşadığı dönemde cereyan etmiş ve bunların bazıları bizzat kendisi tarafından gözlemlenmiştir. Muvahhidler'e ve Murâbitlar'a dair bilgilerde ise daha ziyade İbnü's-Sayrafî, Beyzak, İbn Sâhibü's-Salât, İbn Cübeyr ve Ebû Yahyâ b. Yesa' gibi müelliflerden faydalandığı görülmüştür.

Reinhast Pieter Anne Dozy, Abbâdiler ve Muvahhidler'den Yûsuf b. Abdülmü'min'in Endülüs'e yaptığı seferle ilgili çalışmalarında *el-Hulelü'l-mevşîyye*'yi kaynak olarak kullanmıştır (*Scriptorum arabum loci de Abbadidis*, Leiden 1846-1863, II, 182-209; *Recherches sur l'histoire et la littérature de l'Espagne pendant le moyen âge*, Paris 1881, XXVII, s. LXX-LXXIX). José Antonio Conde da adını zikretmeksizin eseri *Historia de la dominación de los árabes en España* (Madrid 1820-1821; Paris 1840, III, bl. IX-LVIII) adlı kitabına dahil etmiştir.

el-Hulelü'l-mevşîyye ilk defa Beşîr el-Furâtî tarafından 1329'da (1911) Tunus'

ta yayımlanmış, S. Allûş (Ichoua Sylvain Al-louche) dikkatsizce yapılan bu neşirdeki hata ve eksiklikleri gidermek amacıyla sonuna bir fihrist ekleyerek eserin yeni bir neşirini gerçekleştirmiştir (Rabat 1936). Ancak bunda da bazı yanlış ve eksikliklerin bulunduğu görüldüğünden kitap Süheyl ez-Zekkâr ve Abdülkâdir Zimâme tarafından önceliklere göre daha ciddi bir inceleme yapılarak üçüncü defa yayımlanmıştır (Dârûlbeyzâ 1399/1979).

Ambrosio Huici Miranda, daha XVII. yüzyılda İspanyolca'ya çevrilen *el-Hulelî'l-mevşiyiye*'nin değişik nüshalarını gözden geçirerek eseri yeniden bu dile çevirmiş, bu tercüme "Colección de crónicas árabes de la Reconquista" serisinin ilk cildi olarak yayımlanmıştır (*Al-Hulal al-Mawşiyâ, cronica árabes de las dinastias almorávide, almohade y benî merîn, Té-tuán* 1951).

BİBLİYOGRAFYA :

el-Hulelî'l-mevşiyiye fî zikri'l-aḥbâri'l-Mer-râküşiyiye (nşr. Süheyl Zekkâr – Abdülkâdir Zimâme), Rabat 1399/1979, tür.yer., ayrıca bk. neşredenlerin mukaddimesi; İbnü'l-Muvakkît, *es-Sa'âdetü'l-ebediyye*, Rabat, ts., II, 177; Abbâs b. İbrahim, *el-İ'lâm*, Fas 1936, I, 23; G. Palencia, *Târîḥu'l-fikri'l-Endelüstî* (trc. Hüseyin Münis), Kahire 1955, s. 252; R. Brunschwing, "Al-Ḥulal al-Mawşiyâ", *Arabic and Islamic Studies*, Leiden 1965, s. 147-155; Seyyid Abdülazîz Sâlim, *Târîḥu'l-Mağrib fî'l-ʿaşri'l-İslâmî*, İskenderiye, ts. (Müessesetü Şebâbi'l-Câmîa), s. 23-24; "Al-Ḥulal Al-Mawşiyâ", *IC*, XIII/1 (1939), s. 121-122; Ahmed Muhtâr el-Abbâdî, "Dirâse ḥavle Kitâbi'l-Hulelî'l-mevşiyiye", *Taṭwân*, V, Fas 1960, s. 139 vd.; R. Basset, "Hulel", *IA*, V/1, s. 582-583; A. Huici Miranda, "al-Ḥulal al-Mawşiyâ", *El*² (İng.), III, 570.

MEHMET ÖZDEMİR

HÜLÎ, Emîn (أمين الخولى)

Emîn b. İbrâhîm b. Abdilbâki el-Hülî
(1895-1966)

Yenilikçi görüşleriyle tanınan
Mısırlı âlim.

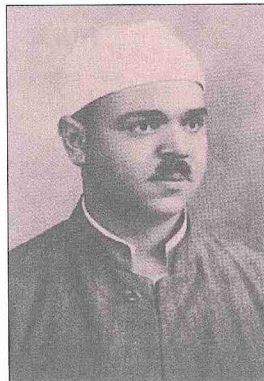
Mısır'da Menûfiye'nin Eşmûn kasabasına bağlı Şûşây köyünde doğdu. Bazı kaynaklarda nisbesi Havlî şeklinde kaydedilmektedir (Ziriklî, II, 16; *Mu'cemü esmâ'î'l-ʿArab*, I, 547). Tahsiline Kahire'de dayısının yanında başladı. Çeşitli medreselerde okuduktan sonra Medresetü'l-kazâi's-şer'î'ye girdi. Burada öğrenci iken İngiliz idaresine karşı başlatılan halk ayaklanmasında (1919) faal rol aldı. 1920'da Medresetü'l-kazâi's-şer'î'den mezun oldu. Aynı yıl bu okula hoca tayin edildi ve okulun yayımlamakta olduğu derginin başına ge-

tirildi. Üç yıl sonra Roma elçiliğine imam olarak gönderildi. Daha sonra aynı görevi Berlin elçiliğinde sürdürdü. Mısır'a dönünce (1927) Ezher Üniversitesi'ne, bir yıl sonra da Kahire (Mısır) Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne hoca olarak tayin edildi. Burada müderris yardımcısı, doçent ve profesör oldu; Arapça ve Doğu Dilleri Bölümü başkanlığı ve fakülte dekanlığı görevlerinde bulundu. 1953'te Dârü'l-kütübî'l-Mısıriyye'ye teknik danışman olarak tayin edildi. Vizâretü't-terbiyye ve't-ta'lim'in kültür işleri idaresinde genel müdür iken emekliye ayrıldı (1955).

1961 yılında Kahire Arap Dil Akademisi'ne üye seçilen Hülî 1936'da Brüksel'de toplanan VI. Milletlerarası Dinler Tarihi Kongresi'ne, 1954'te İstanbul'da, 1957'de Münih ve 1960'ta Moskova'da toplanan müsteşirlik kongrelerine Mısır'ı temsilen katıldı. Öğrencilerinin 1956 yılında yayımlamaya başladığı *el-Edeb* adlı derginin başyazarlığını vefatına kadar sürdürdü.

Âlim ve araştırmacı yazar Âişe Abdurrahman (Bintü's-Şâti') ile evli olan Emîn el-Hülî 9 Mart 1966'da Kahire'de öldü ve Şûşây'a defnedildi. Doğumunun 100. yılı münasebetiyle 1995 yılında Menûfiye Üniversitesi ve el-Hareketü's-sekâfiyye adlı kuruluş tarafından birer anma günü düzenledi. *el-Ehrâm* gazetesiyle *el-Edeb* dergisi yine bu münasebetle onunla ilgili makalelerin yanında yayımlanmamış bazı yazı ve eserlerini de neşretti. Dubâi'de yayımlanan *el-Müntedâ* dergisi de Şevval 1416 (Mart 1996) tarihli 152. sayısında derginin yarısını onunla ilgili yazılara ayırdı.

Hülî, Roma ve Berlin'de görev yaptığı yıllarda İtalyanca ve Almanca öğrendi. İlmî çalışmalarında Batı'da öğrendiği modern araştırma metotlarından yararlandı, talebelerini de bu metotları kullanmaya teşvik etti. Mısır'ın ilmî, edebî ve fikrî hayatında etkili olan birçok öğrenci yetiş-tirdi.

Emîn el-Hülî

Arap dili ve edebiyatı ile tefsir metodu-na dair yeni görüşler ileri süren Hülî'nin Kur'an'da yer alan kıssalar hakkındaki fikirleri büyük tepki uyandırmıştır. Doktora öğrencisi Muhammed Ahmed Halefullah, *el-Fennü'l-kaşâşî fi'l-Ḥur'âni'l-Kerîm* adlı tezinde Kur'an'ın birçok kıssayı temsil ve ibret amacıyla zikrettiğini, bunları tarihte yaşanmış olaylar olarak kabul etmenin tarihî gerçeklere uymayabileceğini ileri sürdü. Zira Kur'an'ın amacı tarihî gerçekleri ortaya koymak değil insanları irşad etmektir. Büyük tepkilere yol açan bu iddialar Mısır Parlamentosu'na kadar aksetti. Yazdığı önsözde Halefullah'a katıldığını belirten Hülî kürsüden uzaklaştırıldı, tez de reddedildi.

İlmî tefsire karşı olan Emîn el-Hülî, tefsirin daha çok Kur'an'ın i'câzının ortaya çıkmasını ve insanların hidayetine, insanî ve ahlâkî bir hayat kurmalarına yardımcı olacak şekilde yapılması gerektiğini savunmuş, *et-Tefsîr me'âlimü ḥayâtihi ve menhecühü'l-yevm* adlı eserinde ilmî tefsiri benimseyenleri şiddetle eleştirmiştir. Tefsire dair müstakil bir eser yazmamış, bu konudaki görüşlerini özellikle "min hedyi'l-Kur'an" başlıklı radyo konuşmalarında anlatmaya çalışmıştır. Hülî dil, edebiyat, tefsir ve belâğata dair görüşlerini, verdiği konferans ve yazdığı makalelerden oluşan *Menâcîhü tecdîd* (Kahire 1961) adlı eserinde ortaya koymuştur.

Eserleri. A) Dil ve Edebiyat. *el-Belâğatü'l-ʿArabiyye ve eserü'l-felsefeti fihâ* (Kahire 1931); *el-Belâğa ve ʿilmü'n-nefs* (Kahire 1939); *Fi'l-edebî'l-Mısrî fikr ve menhec* (Kahire 1943); *Fennü'l-kavî* (Kahire 1947); *Dirâse fî edebî'l-luğati'l-ʿArabiyye bi-Mısr fi'n-nıṣfi'l-evvel mine'l-karnî'l-ʿişrîn* (Kahire 1952); *Müşki-letü ḥayâtine'l-luğaviyye* (Kahire 1958); *Menâhicü tecdîd fi'n-naḥv ve'l-belâğa ve't-tefsîr ve'l-edeb* (Kahire 1961); *Şıla beyne'n-Nîl ve'l-Folca* ([Volga], Kahire 1964).

B) Din. *Şilatü'l-İslâm bi-ıslâhi'l-Mesîhiyye (Te'sîrü'l-İslâm fî ıslâhi'l-Protes-tentî*, Kahire 1939; 1936'da Brüksel'de toplanan VI. Milletlerarası Dinler Tarihi Kongresi'ne İtalyanca olarak sunduğu tebliğinin Arapça tercümesidir); *et-Tefsîr me'âlimü ḥayâtihi ve menhecühü'l-yevm* (Kahire 1944); *el-Âdâbü'd-dîniyye ve'l-ictimâ'iyye li'l-medârisi's-sâne-viyye* (Kahire 1955, diğer yazarlarla birlikte); *Min hedyi'l-Ḥur'ân el-kâdetü ve'r-rusûl* (Kahire 1959); *Min hedyi'l-Ḥur'ân fî ramazân* (Kahire 1961); *Min hedyi'l-Ḥur'ân fî emvâlihîm mişâliyye*